

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٣١٢٥٨

دانشکده علوم حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش کلام و عقاید

عنوان پایان نامه

تاریخ کلام امامیه

از آغاز تا پایان غیبت صغری

استاد راهنما

حجت الاسلام دکتر احمد عابدی

استاد مشاور

حجت الاسلام دکتر محمد کاظم رحمان ستایش

دانشجو

اسماعیل اثباتی

۱۳۸۸ / ۱۱ / ۱۵

کتابخانه مرکزی
تاسیس ۱۳۸۸

ماه و سال دفاع

بهمن ۱۳۸۷

۱۳۱۲۵۵

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.

باسمہ تعالیٰ

پایان نامہ آقای اسماعیل اثباتی دانشجوی دورہ کارشناسی ارشد. رشتہ علوم حدیث

گرایش کلام و عقاید تحت عنوان تاریخ کلام امامیہ از آغاز تا پایان غیبت صغری

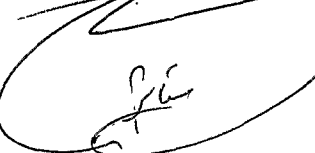
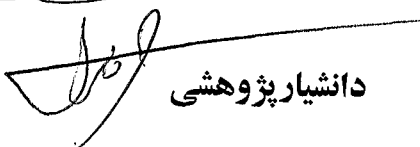
تہیہ و در جلسہ دفاعیہ تاریخ ۸۷/۱۱/۱۵ با درجہ عالی (۲۰-۱۸) ✓

بسیار خوب (۱۶-۱۸) O خوب (۱۴-۱۶) O ضعیف (۱۲-۱۴) O

غیر قابل قبول (زیر ۱۲) O به تأیید ہیأت داوران رسید.

دانشکدہ علوم حدیث

هیأت داوران :

سمت	نام و نام خانوادگی	مرتبہ علمی	امضا
استاد راهنما	حجت الاسلام دکتر احمد عابدی	استادیار	
استاد مشاور	حجت الاسلام دکتر محمد کاظم رحمان ستایش	استادیار	
استاد داور	حجت الاسلام دکتر حسن طارمی راد	دانشیار پژوهشی	

هدیه‌ای ناچیز
از طرف خود و خانواده‌ام

به پیشگاه :

رسول گرامی اسلام

و

اهلبیت ایشان

(صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین)

هدیه‌شان رد مکن انگار که پای ملخی گله‌ی موزه‌ی پیش سلیمان آرند

تقدیر و تشکر

بر خود لازم میدانم به حکم اینکه هر که سپاس آفریده را نگذارد آفریننده را سپاس به جا نیاورده باشد، از همه عزیزانی که در راه به بار نشاندن این نهال یاری‌ام داده‌اند سپاسگزاری کنم.

از آموزگاری که برای نخستین بار مرا با قلم آشنا کرد تا اساتیدی که مرا علم حدیث آموختند بویژه اساتید راهنما و مشاورم که در تدوین این نوشتار یاری‌ام نمودند. همچنین دوستان و آشنایانی که هر یک به نوعی از من حمایت کردند بخصوص آقایان امین حسین پوری و عباس بنایی. همچنین از خانواده‌ام که رنج فراوان دیدند و زحمت بسیار کشیدند بویژه مادر مهربان و همسر فداکارم.

اگر شکرانه را جان پرفشانم همانا قدر این نعمت ندانم

امید که این نهال که کشتم به بار نشیند و هر که از این رهگذر ثمری می‌چیند مرا و نیاکانم را دعا گوید و راستکاری و رستگاری‌ام را از ایزد جهان بخواند.

چکیده

آشنایی با پیشینه و تاریخ دانش‌های گوناگون، بویژه علوم انسانی نقش مهمی در شناخت و بهره‌گیری از آن‌ها دارد. دانش کلام نیز که از زمره علوم اسلامی است از این قاعده برکنار نیست و آشنایی با تاریخ و فرآیند دگرگونی آن در بهره‌گیری از این علم بسیار مفید است. این نوشتار تلاشی است برای آشنایی با «تاریخ کلام امامیه از آغاز تا پایان غیبت صغری»؛ از این رو ابتدا به تعریف کلام و اصطلاحات مرتبط با آن پرداخته شده است، و آنگاه دیدگاه امامان معصوم درباره این علم و تلاش‌های آنان در راستای رشد و تعالی کلام امامیه بررسی شده است و سپس برای بررسی دقیق‌تر تاریخ کلام امامیه این گستره زمانی با در نظر گرفتن سه مؤلفه بنیادین - زمان، مذهب و علم - به چهار دوره تقسیم شده است.

دوره اول از رحلت رسول اکرم (صلی‌الله علیه و آله) تا شهادت امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) را دربر می‌گیرد. در این دوره پس از رحلت رسول گرامی اسلام (صلی‌الله علیه و آله) و رویداد ناگوار سقیفه، شیعه در اقلیت قرار گرفت و تنها در میدان کلام و مناظره بود که می‌توانست از مبانی خود دفاع کند و برحقانیت خود پای بفشرد؛ از این رو از همان ابتدا مسئله بحث و مناظره با تشیع همراه شد. از سویی امیرمؤمنان و دیگر پیشوایان به تبیین آموزه‌های دینی پرداخته و مهم‌ترین مرجع علمی جهان اسلام بودند. با گذشت زمان، فاصله مسلمانان از دستورات اسلام و سیره پیامبر بیش‌تر شد و اختلافات در بین مسلمین پدیدار شد که بحث‌ها و مناظرات کلامی را به دنبال داشت.

دوره دوم تاریخ کلام امامیه، روزگار امامت صادقین و امام کاظم علیهم‌السلام، را شامل می‌شود. در اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم هجری با شاخه شاخه شدن علوم اسلامی و شکل‌گیری دانش‌هایی مانند حدیث، تفسیر، فقه، تاریخ و ... کلام نیز به عنوان دانشی مستقل از سایر علوم اسلامی پا به عرصه نهاد و بالندگی و رشد خود را آغاز کرد. امامیه که اکنون با فرقه‌هایی دیگر در میان شیعیان و اهل سنت رو برو بود در این عرصه از محضر امامان بهره برد و تلاش‌های بسیاری به سامان داد که نتیجه آن پرورش متکلمان بزرگی چون هشام بن حکم، هشام بن سالم، مؤمن الطاق و حمران بن اعین بود. در همین دوران نگارش‌های کلامی نیز آغاز شد و در اندک زمانی متکلمان امامی کتاب‌های بسیاری را تألیف کردند که شامل کتاب‌های ردیه، شرح مجالس مناظرات، توضیح پیرامون مسائل کلامی و گزاره‌های اعتقادی و ... بود.

متکلمان امامیه در این دوره در چند جبهه درگیر بودند از سویی فرقه‌هایی چون قدریه، جبریه، جهمیه، خوارج، مرجئه، ... در میان اهل سنت بر اینان می‌تاختند و از سویی کیسانیه، زیدیه، ناووسیه، اسماعیلیه و برخی فرقه‌های دیگر از

میان شیعیان در برابر آنان ایستاده بودند. در این میان شاید مخرب‌تر از همه غلات بودند که خود را به امامان و اصحاب ایشان منتسب می‌کردند. البته باید تلاش‌های معتزلیان و جریان‌های فکری متأثر از نهضت ترجمه را نیز بدان افزود. امامیه در برابر همه این تلاش‌ها به شدت مقاومت کرد و آثار ماندگاری بر جای نهاد که نمونه آن را می‌توان در فهرست کتاب‌های نگارش یافته در آن عصر دید.

سومین دوره از تاریخ کلام امامیه از شهادت امام کاظم علیه‌السلام شروع شده و تا آغاز غیبت صغری ادامه دارد. آغاز امامت امام رضا علیه‌السلام از سویی با ظهور فرقه واقفیه در میان شیعیان همراه بود که جبهه دیگری را برای مبارزات کلامی پیش روی متکلمان امامی می‌گشود و از دیگر سو با دوران اوج‌گیری معتزله پس از به قدرت رسیدن مأمون همزمان شده بود. اما امامیان در این دوران نیز کامیاب بودند به گونه‌ای که برخی از بزرگان معتزله و فرقه‌های دیگر به امامیه پیوستند. این مجادلات، مناظرات و اختلاط متکلمان امامی و معتزلی آثار دیگری را هم در پی داشت و آن تأثیرپذیری برخی از متکلمان امامی چون نوبختیان از برخی آرای معتزلی بود. امامیه در این دوره آموخته بود در شرایطی که دسترسی به امام معصوم با محدودیت‌های بسیاری روبرو است به احادیث امامان پیشین و میراث تلاش‌های سلف تکیه کند. علی بن میثم، فضل بن شاذان و یونس بن عبدالرحمن در زمره متکلمان برجسته امامی مذهب در این روزگار بودند.

عصر غیبت صغری، چهارمین دوره از تاریخ کلام امامیه را شامل می‌شود. غیبت امام دوازدهم (علیه‌السلام) هر چند برای بسیاری از شیعیان دوران بسیار سختی بود، که از آن به نام «حیرت» یاد می‌کنند، اما تلاش‌های بزرگان امامیه مانع از انحراف امامیه و هدر رفتن کوشش‌های دویست و پنجاه ساله امامان پیشین شد. حسن بن موسی نوبختی (۴۲ کتاب)، اسماعیل بن علی نوبختی (۲۳ کتاب)، ابن مملک اصفهانی (۶ کتاب) و ابن قبه رازی (۶ کتاب) از جمله بزرگان امامیه بودند که در این عصر طوفانی پناهگاه شیعیان بوده و با تلاش‌های خود سعی در اثبات امامت، غیبت و مهدویت امام دوازدهم و حقانیت امامیه نمودند و آثار بسیاری از خود بر جای نهادند.

متکلمان امامی با بهره‌گیری از قرآن و سنت و با رویکرد عقلانی در دفاع از آموزه‌ها و باورهای خود و از رهگذر گفت و گوها و مناظرات کلامی و با نگاشتن کتابهای گوناگون، گفتمان کلامی خود را در این سه قرن شکل دادند. کلیدواژه: کلام، کلام شیعه، کلام امامیه، متکلمان امامی، کتاب‌های کلامی، مسائل کلامی، تاریخ کلام امامیه، فرق کلامی، فرق شیعه.

فهرست مطالب

۱	مقدمه	۱
۲	۱- تعریف مسئله	۲
۳	۲- سوالات تحقیق	۳
۳	۳- فرضیه‌ها	۳
۴	۴- پیشینه علمی تحقیق	۴
۵	۵- نیازها و ضرورت‌های تحقیق	۵
۶	۶- اهداف	۶
۱۴	فصل اول: کلیات و تعاریف	۱۴
۱۵	۱- ۱- کلام	۱۵
۱۵	۱- ۱- ۱- تعریف کلام	۱۵
۱۹	۱- ۱- ۲- موضوع علم کلام	۱۹
۲۱	۱- ۱- ۳- روش علم کلام	۲۱
۲۲	۱- ۱- ۴- اهداف و غایات علم کلام	۲۲
۲۲	۱- ۱- ۵- وجه تسمیه علم کلام	۲۲
۲۸	۱- ۲- تشیع	۲۸
۲۸	۱- ۲- ۱- عناوین	۲۸
۲۸	۱- شیعه	۲۸
۳۲	۲- رافضیه	۳۲
۳۴	۳- امامیه	۳۴
۳۶	۱- ۲- ۲- خاستگاه و تاریخ پیدایش	۳۶
۴۰	۱- ۳- تاریخ کلام امامیه	۴۰
۴۰	۱- ۳- ۱- تاریخ کلام؛ تاریخ یا کلام؟	۴۰
۴۱	۱- ۳- ۲- کلام امامیه	۴۱
۴۱	۱- ۳- ۳- تاریخ کلام امامیه	۴۱
۴۲	۱- ۴- تعریف بازه و تقسیم‌بندی آن	۴۲
۴۷	۱- ۵- مراکز و حوزه‌های کلام امامیه	۴۷
۴۷	۱- ۵- ۱- کوفه	۴۷
۴۸	۱- ۵- ۲- قم	۴۸
۴۹	۱- ۵- ۳- بغداد	۴۹
۵۱	۱- ۵- ۴- ری	۵۱
۵۲	۱- ۵- ۵- نیشابور	۵۲

فصل دوم: امامان شیعه و علم کلام ۵۴

- ۲-۱- تکلم و مناظره امامان شیعه ۵۵
۲-۲- توصیه به تکلم و مناظره ۵۶
۲-۳- آموزش مناظره (کلام و تکلم) ۵۸
۲-۴- پرورش شاگردان ۶۴
۲-۵- بیان مسائل و موضوعات کلامی و پاسخگویی به سؤالات ۷۰
۲-۶- نهی از کلام ۷۱

فصل سوم: عوامل موثر بر کلام امامیه ۸۱

- ۳-۱- جریان‌ها و عوامل سیاسی ۸۳
۳-۲- ادیان و مذاهب غیر اسلامی ۸۸
۳-۲-۱- اهل کتاب ۸۹
۳-۲-۲- مشرکان، زنادقه و مکاتب الحادی ۹۲
۳-۳- جریانهای فکری و فرهنگی ۱۰۰
۳-۳-۱- نهضت ترجمه ۱۰۰
۳-۳-۲- اهل حدیث ۱۰۸
۳-۳-۳- اصحاب رأی و قیاس ۱۱۷
۳-۴- مذاهب و فرقه‌های اهل سنت ۱۲۲
۳-۴-۱- خوارج ۱۲۳
۳-۴-۲- مرجئه ۱۳۱
۳-۴-۳- جبریه و جهمیه ۱۳۹
۳-۴-۴- قدریه ۱۴۹
۳-۴-۵- معتزله ۱۵۵
۳-۵- مذاهب و فرقه‌های شیعی ۱۸۸
۳-۵-۱- کیسانیه ۱۸۸
۳-۵-۲- غلو و غالیان ۱۹۴
۳-۵-۳- زیدیه ۲۲۳
۳-۵-۴- اسماعیلیه ۲۳۵
۳-۵-۵- فطحیه ۲۴۳
۳-۵-۶- واقفیه ۲۵۰

فصل چهارم: کلام امامیه در دوره اول ۲۶۷

- ۴-۱- کلام در عصر رسالت ۲۶۸
۴-۳- متکلمین دوره اول ۲۷۵

۲۷۵	۴-۳-۱- ویژگی‌های متکلمین این دوره.....
۲۷۶	۴-۳-۲- فهرست متکلمین.....
۲۷۶	۱- خالد بن سعید بن عاص (۱۴هـ).....
۲۷۶	۲- ابوذر غفاری (۳۲هـ).....
۲۷۸	۳- مقداد بن اسود کندی.....
۲۷۹	۴- سلمان فارسی.....
۲۷۹	۵- زیدبن صوحان.....
۲۷۹	۶- مالک اشتر.....
۲۸۰	۷- حجر بن عدی.....
۲۸۰	۸- صعصعه بن صوحان (۵۶هـ).....
۲۸۱	۹- قیس بن سعد بن عباده خزرچی (۵۹هـ).....
۲۸۱	۱۰- میثم تمار (۶۰هـ).....
۲۸۱	۱۱- عدی بن حاتم طائی.....
۲۸۱	۱۲- عبدالله بن عباس (۶۸هـ)؛.....
۲۸۲	۱۳- کمیل بن زیاد (۸۳هـ).....

فصل پنجم: کلام امامیه در دوره دوم ۲۸۴

۲۸۵	۵-۱- تبیین فضای کلی کلام امامیه.....
۲۸۷	۵-۲- مسائل و موضوعات کلامی.....
۲۸۷	۵-۲-۱- مسائل کلامی مربوط به توحید.....
۲۸۷	۱- نفی تشبیه و تجسیم.....
۲۹۷	۲- نفی زمان، مکان، حرکت و انتقال.....
۳۰۱	۳- صورت.....
۳۰۵	۴- رؤیت.....
۳۰۹	۵- صفات الهی، صفات ذات و فعل.....
۳۱۳	۶- علم الهی.....
۳۱۷	۷- کلام.....
۳۲۱	۸- قدرت.....
۳۲۳	۹- قضا و قدر، جبر و اختیار.....
۳۲۷	۱۰- استطاعت.....
۳۳۱	۱۱- بداء.....
۳۳۴	۱۲- اسعار.....
۳۳۶	۱۳- معرفت.....

۳۴۰	۱۴- تناسخ
۳۴۲	۲-۲- مسائل کلامی مربوط به امامت
۳۴۲	۱- بحث‌های امامیه و اهل سنت
۳۴۴	۲- بحث‌های امامیه با سایر فرق شیعه
۳۴۸	۳- بحث‌های کلامی درون امامیه
۳۷۴	۴- جمع بندی و تحلیل
۳۸۰	۳-۵- فهرست متکلمین امامیه در دوره دوم
۳۸۰	۳-۵- ۱- کمیت بن زید (۶۰-۱۲۶)
۳۸۳	۳-۵- ۲- حمران بن اعین شیبانی (حدود ۱۳۰ هـ)
۳۸۸	۳-۵- ۳- قیس ماصر (زنده قبل از ۱۳۰ هـ)
۳۸۹	۳-۵- ۴- عیسی بن روضه (زنده بعد از ۱۳۶ هـ)
۳۹۱	۳-۵- ۵- زرارة بن اعین (۱۵۰ هـ)
۳۹۹	۳-۵- ۶- عبدالاعلی بن اعین (حدود ۱۵۰)
۴۰۲	۳-۵- ۷- مؤمن الطاق (حدود ۱۶۰ هـ)
۴۱۱	۳-۵- ۸- سید حمیری (۱۰۵-۱۷۳ هـ)
۴۱۲	۳-۵- ۹- ابراهیم بن سلیمان بن ابی داحه (زنده در سال ۱۸۰ هـ)
۴۱۳	۳-۵- ۱۰- حدید بن حکیم (زنده قبل از ۱۸۳ هـ)
۴۱۴	۳-۵- ۱۱- حسین بن نعیم صحاف (زنده قبل از ۱۸۳ هـ)
۴۱۶	۳-۵- ۱۲- ابومالک حضرمی (زنده قبل از ۱۸۳)
۴۱۸	۳-۵- ۱۳- محمد بن حکیم خثعمی: (زنده قبل از سال ۱۸۳ هـ)
۴۲۴	۳-۵- ۱۴- هشام بن سالم جوالبقی (زنده قبل از ۱۸۳ هـ)
۴۳۰	۳-۵- ۱۵- هشام بن حکم (م ۱۷۹ هـ)
۴۶۵	۳-۵- ۱۶- علی بن منصور (زنده قبل از ۱۸۷)
۴۶۶	۳-۵- ۱۷- جمع بندی و تحلیل
۴۶۸	۳-۵- ۱۸- منابع و روش‌های متکلمین
۴۷۲	۵- ۴- کتاب‌های کلامی
۴۷۲	۵- ۴- ۱- ویژگی‌های کتابهای این دوره
۴۷۳	۵- ۴- ۲- فهرست کتابها
۴۷۶	فصل ششم: کلام امامیه در دوره سوم
۴۷۷	۶- ۱- امامیه در دوره سوم
۴۸۱	۶- ۲- مسائل کلامی
۴۸۱	۶- ۲- ۱- توحید

.....	۲-۲-۲ امامت	۴۸۱
.....	۱- بحث‌های امامیه و اهل سنت	۴۸۱
.....	۲- بحث‌های امامیه و فرقه‌های مختلف شیعه	۴۸۲
.....	۳- اختلافات درون گروهی امامیه	۴۸۵
.....	۲-۲-۳ جمع بندی و تحلیل	۴۸۷
.....	۳-۲-۳ متکلمین شیعه در دوره سوم	۴۸۸
.....	۳-۱-۳ ویژگی‌های کلی	۴۸۸
.....	۳-۲-۲ فهرست متکلمین شیعه	۴۹۰
.....	۱- هشام بن ابراهیم المشرقی (بعد از ۲۰۰ هـ)	۴۹۰
.....	۲- علی بن میثم (بعد از ۲۰۲ هـ)	۴۹۱
.....	۳- حسن بن علی بن یقطين (۲۰۳ هـ)	۴۹۴
.....	۴- یونس بن عبدالرحمن (قبل از ۱۲۵ - ۲۰۸ هـ)	۴۹۵
.....	۵- حکم بن هشام بن حکم	۵۰۶
.....	۶- حجال (زنده قبل از ۲۲۴ هـ)	۵۰۶
.....	۷- حسین بن علی مصری (بعد از ۲۳۰ هـ)	۵۰۸
.....	۸- ثبیت بن محمد (زنده قبل از ۲۴۷ هـ)	۵۰۸
.....	۹- ابو عیسی الوراق (۲۴۷ هـ)	۵۰۹
.....	۱۰- ابویحیی جرجانی (زنده قبل از ۲۵۴ هـ)	۵۱۴
.....	۱۱- محمد بن خلیل سکاکی	۵۱۶
.....	۱۲- فضل بن شاذان (۲۶۰ هـ)	۵۱۷
.....	۱۳- عبدالرحمن بن احمد بن جبرویه (بعد از ۲۶۰ هـ)	۵۲۳
.....	۱۴- حسین بن اشکیب (بعد از ۲۷۰ هـ)	۵۲۴
.....	۱۵- منابع و روش‌های متکلمان	۵۲۵
.....	۴-۲-۲ کتاب‌های دوره سوم (۱۸۳ - ۲۶۰ هـ)	۵۲۶
.....	۴-۱-۱ ویژگی‌های کتابهای این دوره	۵۲۶
.....	۴-۲-۲ فهرست موضوعی کتابها	۵۲۷
.....	فصل هفتم: کلام امامیه در دوره چهارم	۵۳۲
.....	۱-۱ امامیه در دوره چهارم	۵۳۳
.....	۱-۱-۱ غیبت	۵۳۳
.....	۱-۲-۱ نیابت	۵۳۳
.....	۱-۳-۱ حیرت	۵۳۳
.....	۲-۲ مسائل کلامی	۵۳۴

- ۵۳۴ ۲-۷-۱- اختلافات امامیه با سایر فرق شیعه
- ۵۴۰ ۲-۲-۷-۲- اختلافات درون گروهی امامیه
- ۵۴۵ ۳-۷-۳- فهرست متکلمین شیعه در غیبت صغری
- ۵۴۶ ۳-۷-۱- جعفر بن احمد بن ایوب بن التاجر (م حدود ۲۸۰)
- ۵۴۷ ۳-۷-۲- ابراهیم بن محمد ثقفی (۲۸۳ هـ)
- ۵۴۸ ۳-۷-۳- داوود بن اسد (قبل از ۳۰۰ هـ)
- ۵۴۹ ۳-۷-۴- ابن مُملک (زنده قبل از ۳۰۰ هـ)
- ۵۵۰ ۳-۷-۵- حسن بن موسی نوبختی (حدود ۳۱۰ هـ)
- ۵۵۵ ۳-۷-۶- ابوسهل نوبختی (۲۳۷ - ۳۱۱ هـ)
- ۵۵۹ ۳-۷-۷- محمد بن ابی عبدالله (م ۳۱۲ هـ)
- ۵۶۱ ۳-۷-۸- ابن قبه (قبل از ۳۱۹ هـ)
- ۵۶۲ ۳-۷-۹- محمد بن بحر رهنی (حدود ۳۴۰ هـ)
- ۵۶۴ ۳-۷-۱۰- ابو الطیب رازی (قبل از ۳۵۰ هـ)
- ۵۶۵ ۳-۷-۱۱- محمد بن بشر سوسنجردی (قبل از ۳۵۰ هـ)
- ۵۶۶ ۳-۷-۱۲- منابع و روش‌های متکلمین
- ۵۶۸ ۴-۷-۴- کتاب‌های دوره چهارم

۵۷۶ خاتمه: نتایج و پیشنهادات

- ۵۷۷ ۱- نتایج
- ۵۹۰ ۲- پیشنهادات: بایسته‌های پژوهش

۵۹۲ پیوست‌ها

- ۵۹۳ جدول شماره ۱- رویدادهای دوره اول
- ۵۹۵ جدول شماره ۲- رویدادهای دوره دوم
- ۵۹۸ جدول شماره ۳- رویدادهای دوره سوم
- ۶۰۱ جدول شماره ۴- رویدادهای دوره چهارم
- ۶۰۳ نمودار متکلمان صاحب تألیف
- ۶۰۴ فهرست منابع
- ۶۰۴ منابع فارسی
- ۶۰۶ منابع عربی
- ۶۲۴ چکیده عربی
- چکیده انگلیسی

مقدمه

- ۱- تعریف مسئله
- ۲- سوالات تحقیق
- ۳- فرضیه‌ها
- ۴- پیشینه علمی تحقیق
- ۵- نیازها و ضرورت‌های تحقیق
- ۶- اهداف تحقیق
- ۷- شیوه نگارش و تبویب

مقدمه

دانش کلام یکی از سه دانش اصلی (فقه - کلام - اخلاق) در حیطة علوم اسلامی است و این امر به خوبی بیانگر جایگاه رفیع کلام در میان دانش‌های اسلامی است. پرداختن به تاریخ شکل‌گیری این دانش و فراز و نشیب‌های آن، در فراگیری و بهره‌گیری از این دانش بسیار مفید است. با این حال در این عرصه تلاش‌های کمتری صورت گرفته و به جرأت می‌توان ادعا کرد پژوهش قابل قبولی که این مسئله را در بین مسلمانان و بخصوص شیعیان و امامیه با دقت بررسی کرده و به همه ابعاد آن پرداخته باشد یافت نمی‌شود. این کاستی از آن روست که نگاه‌های مسلمانان و اندیشمندان اسلامی به مباحث بیشتر جنبه موضوعی داشته است و تلاش آنها در این عرصه بیشتر به مسائل کلامی معطوف بوده است و نه تاریخ آن، بر خلاف مستشرقین که نگاه تاریخی به موضوعات را بیشتر از شرقی‌ها دنبال می‌کنند. از سویی این موضوع (تاریخ کلام) بحثی دراز دامن است که زمینه‌های پرداختن به آن و واکاوی جنبه‌های مختلف آن نیز فراهم نشده است. از این رو هرکس پای در این وادی بگذارد خود را یکه و تنها در برابر هزاران سؤال خواهد یافت که پاسخ دادن به هر کدام از آنها گاه زمانهای زیادی را می‌طلبد.

۱- تعریف مسئله

در این نوشتار بر آنیم تاریخ کلام امامیه را از زمان شکل‌گیری آن تا پایان غیبت صغری بررسی کنیم. این دوره مصادف با عصر حضور امامان شیعه (علیهم‌السلام) و مقارن جدایی دو گروه شیعه و اهل سنت است. همچنین در این دوره گروه‌های دیگری نیز از شیعیان جدا شده و فرقه‌های گوناگون شیعه که بیشتر در مسائل

کلامی و اعتقادی با هم اختلاف داشتند شکل گرفتند از اینرو پرداختن به این دوره از تاریخ کلام امامیه اهمیت دوچندانی دارد.

دانش کلام پرداختن به گزاره‌های اعتقادی را در سرلوحه کار خود دارد و آنگاه که از تاریخ علم کلام سخن به میان می‌آید هدف این است که با زمان آغاز و پیدایش این علم آشنا شده و تطورات این دانش را در طول زمان ردیابی کنیم. با چهره‌های تأثیر گذار در هر دوره آشنا شده و بنگریم در زمانهای مختلف چه مسائلی مطرح می‌شده است و خاستگاه این بحث‌ها چه بوده است. در هر زمانی چه جریان‌هایی در کلام امامیه تأثیر گذار بوده‌اند و احیاناً اگر کلام در این میانه تغییر مسیر داده یا سرعت تکامل آن رو به کاهش یا فزونی نهاده این تغییرات چرا و چگونه رخ داده است. و در هر زمانی چه تألیفاتی در این علم نگاشته شده‌اند.

۲- سوالات تحقیق

مهمترین سؤالاتی که در این عرصه پیش روی ماست و در صدد پاسخ دادن به آنها هستیم از این قرارند:

کلام امامیه در چه زمانی شکل گرفت؟

کلام امامیه در زمان معصومین علیهم‌السلام چه تطوراتی داشته است؟

عوامل و زمینه‌های تأثیر گذار بر این علم چه بوده است؟

مهمترین مسائل کلامی در حوزه کلام شیعه در دوره معصومین چه بوده است؟

بزرگترین متکلمین عصر حضور امامان چه کسانی بودند؟

موضع امامان شیعه علیهم‌السلام نسبت به این علم چه بوده است؟

۳- فرضیه‌ها

کلام امامیه پس از رحلت رسول اکرم(ص) و در اواخر قرن اول شکل گرفت.

کلام امامیه در عصر معصومین مسیر تکاملی خود را پیمود و در هر دوره‌ای امامان و اصحاب ایشان متناسب

با شرایط اقداماتی را انجام دادند و با گذشت زمان مسائل متنوعی در آن مطرح شد و زیر نظر معصومین رشد یافت.

قرآن، حدیث و عقل از جمله مهمترین منابع متکلمین امامیه است. کلام امامیه پیوسته در کشاکشی با فرقه‌های اهل سنت، فرق شیعه و جریانهای فکری غیر اسلامی بود و تعاملاتی را با آنها داشت که تأثیراتی بر آنان داشت و گاه نیز از آنان تأثیر می‌پذیرفت.

مباحث و مسائل مربوط به توحید و عدل، جبر و اختیار، صفات خدا، امامت، غلو، مهدویت و غیبت از مهمترین مسائل مطرح در کلام امامیه بود.

هشام بن حکم، مؤمن الطاق، فضل بن شاذان و یونس بن عبدالرحمن در زمره بزرگترین متکلمان عصر معصومین محسوب می‌شوند.

در قرن اول اثری از نگارش‌های کلامی به چشم نمی‌خورد. تألیفات از قرن دوم شروع شده و به مرور بیشتر می‌شود تا اینکه در دوره چهارم بیشترین تألیفات مشاهده می‌شود.

۴- پیشینه علمی تحقیق

با جستجوی موضوع تاریخ علم کلام به نام دو نویسنده برمی‌خوریم که پیش از این در این زمینه به تألیف کتابی دست زده‌اند. نخست علامه شبلی نعمانی که کتابی با نام «تاریخ علم کلام»، نگاشته‌اند. محمد تقی فخر داعی گیلانی این کتاب را ترجمه نموده‌اند که در سال ۱۳۲۸ در تهران چاپ شده است. این کتاب تاریخ علم کلام را در میان اهل سنت بصورت خیلی گذرا از آغاز تا عصر حاضر بررسی کرده است. دکتر علی اصغر حلبی نیز کتابی با نام «تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام» نگاشته‌اند. این کتاب نیز چنان که از نام آن پیداست اختصاصی به شیعه ندارد و منحصر در سده‌های نخستین نیست. با این وصف می‌توان گفت این دو کتاب علاوه بر اینکه بسیار مختصر و مجمل هستند سخن را در حوزه کلام اسلامی و کلام اهل سنت به پیش برده‌اند و توجه چندانی به کلام شیعه و امامیه نداشته‌اند.

مقاله آقای محمد رضا جعفری با نام «الکلام عند الامامیه و موقف الشیخ المفید منه» نیز بحث از تاریخ کلام امامیه را در حد بسیار گذرا و در حقیقت به عنوان مقدمه‌ای برای پرداختن به جایگاه شیخ مفید در کلام امامیه مطرح نموده است.

جز اینها تحقیقات پراکنده‌ای در باره برخی از موضوعات کلامی صورت گرفته است. که بیشتر در حوزه تراجم و شرح حال برخی چهره‌های کلامی یا برخی از جریانهای کلامی مانند عقلگرایی یا نص‌گرایی است. تحقیقاتی هم از سوی «فان اس^۱» و «مونتگمری وات^۲» در این زمینه صورت گرفته که اختصاصی به کلام شیعه و امامیه ندارد و بیشتر کلام اهل سنت را در نظر داشته است. از اینرو می‌توان گفت جای تحقیق مفصل و جامعی که با دقت و بصورت تخصصی به تاریخ کلام امامیه پرداخته باشد همچنان خالی است. از این رو در این مختصر تلاش شده است به قدر بضاعت و توان به این مقوله پرداخته شود.

۵- نیازها و ضرورت‌های تحقیق

پیش از پرداختن به موضوع «تاریخ کلام امامیه» باید موضوعات بسیاری روشن شود، که بسیاری از آنها هنوز در پرده ابهام است، برخی از این موضوعات از این قرارند:

۱. تاریخ تحلیلی اسلام و شیعه امامیه.
۲. آشنایی با فرهنگ، هنر و اندیشه مسلمانان در هر دوره.
۳. آشنایی دقیق و به دور از تعصب با فرقه‌های مختلف اسلامی و جریانهای فکری تأثیر گذار بر اندیشه مسلمانان.
۴. آشنایی با ادیان و اندیشه‌های غیر اسلامی که در عربستان و سزمینهای مرتبط با مسلمانان وجود داشتند. چه بسا برخی از آموزه‌ها و تعالیم آنان بصورت پنهان وارد باورهای مسلمانان شده و بر آنها تأثیر گذاشته باشد.
۵. آشنایی با علوم و فرهنگ‌های مرتبط با مسلمین مانند فلسفه، طب و نجوم. به عنوان نمونه نظریات بطلمیوس در باب ستارگان و موقعیت زمین، خورشید و منظومه شمسی و... در کتاب اوائل المقالات شیخ مفید که کتابی است در بیان اعتقادات وارد شده است.

۱. van ess

۲. william montgomery watt

۶. آشنایی با تاریخ شیعه و شیعیان، وضعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آنان و روابط هر کدام از فرقه‌های تشیع با سایر ملل و نحل و تأثیر و تاثر میان آنان. نمونه را اسماعیلیان که فرقه‌ای از شیعیان بودند تحت تأثیر تفکرات باطنی قرار گرفته و تاویل و باطنی‌گری بصورت یکی از شاخصه‌های اصلی تفکر آنان در آمد.

۷. آشنایی با کلام و عقاید و باورهای شیعیان و تحلیل‌های آنان.

۸. آشنایی با علوم مرتبط با کلام شیعه مانند فقه، حدیث، تفسیر، رجال، تاریخ، قرآن و...

۹. آشنایی با چهره‌های برجسته و متفکران و اندیشمندان بزرگ شیعه در هر یک از رشته‌های علمی که بدان پرداخته شد.

۱۰. آشنایی با متکلمان شیعه، نام، نسب، تبار، طبقه و تاریخ، اساتید و شاگردان وجهه علمی و کلامی، آراء و مبانی خاص، کتابها و تألیفات، نظر سایر اندیشمندان درباره آنها و...

۱۱. آشنایی با کلام اهل سنت و متکلمان بزرگ اهل سنت.

پس از روشن شدن این موضوعات می‌توان به سراغ کلام امامیه رفت و تاریخ تحول و تطور آن را در هر دوره‌ای بررسی کرد.

۶- اهداف

همان گونه که برای آشنایی و مطالعه در تاریخ کلام امامیه بسیاری از دانش‌ها و مطالعات پیش گفته ضروری بود. شناخت این مسئله نیز به فهم بهتر مطالب آن رشته‌ها کمک می‌کند و البته این مستلزم دورنیست یعنی این مطالعات مکمل هم هستند. نمونه را بسیاری از تضعیفات رجالیون و اتهامات غلو ناشی از اختلاف دیدگاه بزرگان مکتب قم با مکتب بغداد در تعریف و دایره غلو است که این مسئله را می‌توان در تاریخ کلام بررسی و کاوش کرد و با آشکار شدن آن می‌توان در مورد این نوع توثیق و تضعیفات اظهار نظر کرد.

همچنین اگر کسی بدون پیش فرض و مطالعه قبلی با سئوالات از امام پیرامون مخلوق بودن یا نبودن قرآن، استطاعت و شرایط آن، رؤیت خدا در دنیا و آخرت، حکم مرتکب کبیره، امامت دو برادر، امامت در فرزند بزرگتر،